

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ'NDE GEÇEN KUVVETLENDİRME EDATLARI

Yrd.Doç.Dr.Birol İPEK*

ÖZ

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinin en önemli kaynaklarından biri olan Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati'nde geçen kuvvetlendirme edatları ele alınmıştır. Dört ciltlik lügat taranarak kuvvetlendirme edatları ve kuvvetlendirme edatı görevinde kullanılan sözcükler tespit edilmiştir. Lügatler dilin kelimelerini, kelimelerin cümle içindeki kullanımlarını ve manalarını veren önemli kaynaklardır. Kuvvetlendirme edatlarının cümle içindeki kullanımları ve cümleye kattıkları manalar örnek cümleler içinde verilmiştir.

Edatlar sözcük türleri içinde yardımcı sözcük grupları içinde yer alırlar. Fiil, isim ve isim soylu sözcüklerle birlikte kullanılırlar. Tek başlarına kullanılmazlar. Kuvvetlendirme edatları gramer kaynaklarında edatların bir alt başlığı altında sınıflandırılırlar. Bu edatlar cümle içinde kullanıldıklarında cümlenin manasını kuvvetlendirip sözün daha iyi anlaşılmasını sağlarlar.

Söylenen sözün doğru eksiksiz bir şekilde anlaşılması; sözün öneminin vurgulanması ve güçlü bir anlatımın sağlanması gibi sebeplerden dolayı kuvvetlendirme edatları kullanılmaktadır. Kuvvetlendirme edatının kullanıldığı sözler daha güçlü anlatımlardır.

Çalışmada Azerbaycan Türkçesinde kullanılan kuvvetlendirme edatlarının lügatte nasıl yer verildiğini ortaya koymayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Dil, lügat, edat, kuvvetlendirme, anlatım.

INTENSIFICATION PARTICLE IN AZERBAIJAN LANGUAGE'S DESCRIPTIVE DICTIONARY

ABSTRACT

In this study, intensification particles in Azerbaijani Language`s Descriptive Dictionary, the one of the most important sources of Azerbaijani Turkic, were approached. By reviews 4-volume dictionary, intensification particles and words used as an intensification particle were found. Dictionaries are the important sources of linguistic words, their use in sentences and their meanings.

Use of intensification particles in sentences and the meanings they attribute to the sentences are given in sample sentences.

Particles are among the auxiliary word groups within the word types. They are used with verbs, nouns and noun-based words. They are not used alone. Intensification particles are classified under a sub-heading of gramer sources. These particles, when used in a sentence, intensify the meaning of the sentence and enable such sentence to be understood better.

Intensification particles are used for reasons such as understanding the utterance correctly and fully, emphasizing the importance of the utterance and providing a strong explanation. The utterances in which intensification particles are used have stronger meanings.

This study aims to determine how intensification particles used in Azerbaijan Turkish are given a place in the dictionary.

* Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, bipek@firat.edu.tr

Keyword: Language, dictionary, particle, intensification, expression

Bir toplumu millet yapan unsurların başında dil gelir. Dilin kelimelerini muhafaza eden en önemli kaynaklardan biri sözlüklerdir. Sözlükler bir milletin kültür gelişmişliğini gösteren önemli eserlerdir. Çünkü sözlükler ait olduğu milletin sosyal ve kültürel yaşantısına bağlı ve onun dildeki ifadesi olan kelime ve kelime grupları ve bunların cümlelerde kullanımlarını da örneklerle göz önüne seren eserlerdir (İlhan, 2007: 15)

Gramer Terimleri Sözlüğü isimli eserinde Zeynep Korkmaz, sözlüğün tanımını şöyle yapmıştır: “Bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamları ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve o dilin bütün söz varlığını içine alan kitap. Sözlükler genellikle alfabe sırasına göre düzenlenir (Korkmaz, 2007: 199).

Sözlük için, Latince glossa, Yunanca lexicon, Rusça slovar, Arapça lügat, kamus, Farsça ferheng, Azerbaycan Türkçesinde lügət terimi kullanılmaktadır.

Edatlar temel sözcükler dediğimiz fiil, isim ve isim soylu sözcüklerin yanında yardımcı sözcükler olarak sınıflandırılır. Edatlar tek başlarına kullanılmazlar. Diğer sözcüklerle birlikte kullanılırlar. Kuvvetlendirme edatları da edatlar içinde bir alt başlık altında sınıflandırılmaktadır. Kuvvetlendirme görevi yapan veya kuvvetlendirme görevinde kullanılan edatlara kuvvetlendirme edatı denilmektedir. Necmettin Hacıeminoğlu da Türk Dilinde Edatlar isimli eserinde edatları sınıflandırırken “kuvvetlendirme edatları” alt başlığına yer vermiştir (Hacıeminoğlu, 1971: 218)

Gramer kitaplarında edatın bir çok tanımı yapılmıştır. Azerbaycan Dilinin Grammatikası I (Morfolojiya) isimli eserde edat terimi şu şekilde tanımlanmıştır: “yalnız başına anlamı olmayan, belli kelimelere eklendikleri zaman anlam kazanan ve eklendikleri kelimelerle birlikte amaç, sebep, durum, zıtlık, ilgi, başkalık, nispet, uygunluk, esas, köken, vs. ilgi kuran kelimeler” (Rüstemov, 1960: 254). Tanımdan da anlaşıldığı üzere edatların tek başına anlamları olmayan daha çok diğer sözcüklerle kullanıldığında bir anlam ifade eden sözcük türleridir.

Azerbaycan Dilinin İzahli Lügatinde kuvvetlendirme terimi yerine bazen “tekit” terimi kullanılmıştır. Tekit Arapça bir terimdir. Tekit sözcüğünün lügat anlamı “temin etmek, inandırmak, birini veya bir görüşü benimseyip desteklemek, teyit etmek, destek vermek ve vurgu yapmak” gibi anlamlara gelmektedir (Sezer, 2003: 1). Tekit kullanıldığı sözcük, sözcük grupları veya cümlelerin anlamını kuvvetlendiren, pekiştiren, anlamdaki şüphe ve kapalılığı gideren, yanlış anlaşılmayı ortadan kaldıran ve konuşurken muhatabın inanması için söylenen söz demektir.

ADİL’de, Təkid: “Bir şeyin üstündə durma, ısrar etmə; ısrarla tələb etmə; ısrar” şeklinde; Tekid etme: “Bir şeyin üstündə durmaq, ısrarla tələb etmək, ısrar etmək” şeklinde tanımlanmıştır (ADİL, C. IV. s. 297). Bu sözcüğe karşılık ayrıca Türkiye Türkçesi’nde “berkitme, kuvvetlendirme, pekiştirme” terimleri de kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesi’nde de tekitle eş anlamlı “güvvətləndirmə, gücləndirmə” terimleri de kullanılmaktadır. Tekit terimine karşılık batı dillerinde “intensive” terimi, rusçada “usileniye / intensiv” terimi kullanılmaktadır. Biz çalışmamızda kuvvetlendirme terimini kullanmayı tercih ettik.

Azerbaycan Dilinin İzahli Lügati

Azerbaycan Dilinin İzahli Lügati, I. Cilt 66, II. Cilt 1980, III. Cilt 1983, IV. Cilt 1987, Bakü'de, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi tarafından yayımlanır. 21 yılda hazırlanan bu lügât Azerbaycan'da büyük bir ilgili ile karşılanır. İlk cildin hazırlandığı tarih olan 1966 yılından 2006 yılına kadar geçen 40 yıllık süre zarfında elbette lügâtçilik anlayışında, üslup ve bazı gramer kurallarında değişmeler olmuştur. Bununla birlikte dilde meydana gelen gelişmeler yüzünden bu lügatin yeniden gözden geçirilerek yayımlanması düşüncesi hasıl olmuş. Bu düşünceler çerçevesinde lügât yeniden gözden geçirilerek ve çeşitli eklemeler yapılarak 2006 yılında 4 cilt halinde Azerbaycan Millî İlimler Akademisi tarafından yeniden yayımlanır.

Azerbaycan Dilinin İzahli Lügati bir ön sözle başlar. Ön söz'de şu bilgiler verilmiştir. Birinci cilt, A, B, C, Ç, D; İkinci cilt, E, Ə, F, G, H, X, İ, J, K; Üçüncü cilt, Q, L, M, N, O, Ö, P, R; Dördüncü cilt, S, Ş, T, U, Ü, V, Y, Z; sesleriyle devam ettiği bilgisi yer almaktadır. Daha sonra Giriş bölümü gelmektedir. Sözlüğün birinci cildi 742; ikinci cildi 790; üçüncü cilt 670; dördüncü cilt 710 sayfa toplamda 2912 sayfadır.

Lügatin ilk cildinde giriş bölümünde lügatle ilgili olarak 19 sayfalık bilgi verilmiştir. Lügatten yararlanmak isteyenler için hazırlanmış bu bilgiler lügatin kullanımı ile ilgili önemli bilgilerdir. Girişte lügatin esas vazifesi olan edebi dildeki kelimelerin: a) düzgün kullanımı, b) onların manaları ve mana incelikleri c) herhangi bir kelimenin kullanıldığı sahanın hudut ve çerçevesinin verilmesi ç) kelimelerin ne manada ve ne gibi terkiplerde kullanıldığı d) kelimelerin gramatik izahının verildiği bilgisi yer almaktadır. Giriş bölümünde edebi dilde ve çağdaş edebiyatta kullanılan kelimelerden hangilerinin sözlüğe dahil edildiği ile ilgili geniş bilgi verilmektedir. Lügatin en önemli esas vazifesi kelimelerin manasını eğer birden çok manası varsa manalarını izah etmek ve ya ona tarif vermektir ibaret olduğu belirtilmiş ve lügatle ilgili geniş bir bilgi verilmiştir. Girişte ayrıca Lügatin kapsamı ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir bunlar maddeler halinde şöyle sıralanmıştır: 1. Sözlüğün terkibi (Sözlerin seçilmesi). 2. Lügatin Kuruluşu. 3. Sözlerin manaca karakteristik özellikleri. 4. Sözlerin gramatik özellikleri. 5. Sözlerin üslubi özellikleri. 6. Kalıplaşmış ve deyimleşmiş sözler. 7. İmla ve vurgu. Bunların dışında lügatte geçen kısaltmalar, eserlerinden örnek metin alınmış yazarların alfabetik sıra ile isimleri, sözlükte geçen özel işaretler ve Azerbaycan alfabesi verilmiştir. Lügat'te sespit ettiğimiz kuvvetlendirme edatlarını alfabetik sıraya göre verdik. Lügatte aldığımız tanım ve örneklerin ses özelliklerini değiştirmeden olduğu gibi verdik.

Azerbaycan Dilinin İzahli Lügati'nde Geçen Kuvvetlendirme Edatları

1. Axı: (əđ.) Əvvəlki fikri əsaslandırmaq, yaxud bir şeyi sübut etmək, ifadəni gücləndirmək üçün söylənir, bəzən etiraz, narazılıq, məzəmmət, bəzən də xahiş, təkid bildirir. Başta kullanılan bir edattır (ADİL, C.I. s. 78). Aslen soru edatı olan "axı" "peki, ama" anlamındadır (Kartallıoğlu, 2007: 214).

-Niyə belə yubanırsan, axı işə gecikirsən.

-Axı bu bir həqiqətdir.

-Axı o təhlükədədir, ona tez kömək etmək lazımdır.

-Zalım oğlu, dəyəsen, pulların yerini bilib, axı....

-Axı qardaş, mən yorulmuşam.

-Beş kişinin biriyəm axı, niyə məni tay-tuş içində yerə vurursan!

-Əzizim, ... bax, bu balaca üçün özünü gözleməlisən, axı sənsiz onun axırı nə olar? (ADİL, C.I. s. 78).

Axı hər şeydən əvvəl mən bir anayam (Kartallıoğlu-Yıldırım, 2007: 218).

O saat yadıma düşdü ki,axı bizim "Mixaylo" rəssamdır (Buran-Alkaya-Yalçın, 2015: 131).

2. Artıq: (zərf və sifət): Bir işin başlamış olduğunu, yaxud olub bitdiyini bildirir.

-Bulud artıq başımızın üstünü almışdı.

-Kəndə yetişəndə artıq gece idi.

-Adamlar artıq ayaq üstə yeməyə və içməyə başlamışdılar.

Aslen zarf və sifət olaraq kullanılan "artıq" Bazen edat görevinde "daha, bundan əlavə" anlamında kullanılır.

-Artıq mənin səndən heç bir tələbim yoxdur.

-Əlimdəki işləri yoluna qoya bilsəydim, artıq burada durmazdım (ADİL C. I. s. 140).

Yine edat görevinde "Daha, bundan əlavə" anlamında da kullanılarak anlamı kuvvetlendirmektedir:

Artıq mənim səndən heç bir tələbim yoxdur. –Əlimdəki işləri yoluna qoya bilsəydim, artıq burada durmazdım.

Bundan belə

-Artıq mənim yarım deyil xəyalı;

Heç bir qaşa bənzətmərəm hilali (ADİL C. I. s. 140).

3. Bə (əd.): "Bəs" mənasında olub təəccüb bildirir, yaxud sualı gücləndirmək üçün işlənir.

Bə nə dedin? Bə, sən orada yox idinmi? -Bə, həkim soruşsa ki, niyə mənim davamı içmədin, mən onu nə cavab verim?

-Bə nə, özbaşınadı? Uşqoldakıların geyinib-kecinməyini görmürsən (ADİL C. I. s. 261).

4. Bəs: (əd.) (Fars.) 1. "Yetər, kafi, kifayət" anlamında, sualı, və ya fikri gücləndirmək üçün işlənir.

Bəs harada idin?

Bəs bizə nə vaxt gələcəksən?

Bəs sənənin şeylərin hanı?

Bəs bu gün nə edəcəksən?

Ey həqqi hər yerdə hazırdır deyən əgri nəzar; Bəs nə məniden seçəsən
Kəbədən hütخانəyi?

-Rəngü ruyu, cismi, taqəti, canı;

Küllü varı gedən bəs ağlamaz mı?

-Bəs əlli min manatlıq, ya iyirmi beş min manatlıq ev məgər göbələkdir, özü-
özünə yerin altından pırtlayıb çıxsın?

-Bəs sən niyə belə əl-ayğa düşmüşsən (ADİL C. I. s. 287).

5. Bircə (əd.): Yalnız, bir, tək bir, yalnızca, təkçə, yeganə, vahid.: Təkid, xahiş bildirir.

-Bircə de görüm Aslanın işi hancarı oldu?

-Bircə farağat dur, ...göz dəyər sana!

-Bircə buradan bax, -deyə Mahmud əmiyə təklif etdi, və qolundan yapışıb
daratmaq istədi (ADİL, C. I, s. 314).

Bir+cə, aslen sayı sıfatıdır. Bazen edat görevinde kullanılarak anlamı
kuvvetlendirme etme işlevi görür.

6. Daha (əd.): Sifətlərdən əvvəl gələrək coxaltma dərəcəsi əmələ gətirir.
Bəzən “da” ədatı ilə işlənərək, əvvəlki mənəni qüvvətləndirir.

-Şəhərimiz daha da güzəlləşmişdir.

-Bu anda daha da bərk uğuldayan quyudan palçıqla qarışıq daşlar fəvvarə
vurdu.

-bilir ki, Məhribanı təqib edəcək olsa, onu daha da əsəbiləşdirər. (ADİL, C. I, s.
516).

7. Dayna (əd.) məh.: Təkid bildirir; da, də.

-Ay Səfiqulu dayı, doğru deyir, dayna!

-Alo kişi də gedə-gedə ah çəkib:-Düzəldə də bilmədik, dayna, -deyib söhbətini
davam etdirdi. (ADİL, C. I. s. 556).

8. Di: (əd.): Təkid, əmr, ya xahiş bildirir.

-Di, yaz!

-Di, tez ol!

-Di, gəl çıx!

-Di, yumma gözlərini, qoy görüm doyunca barı.

-Toplayıb bir dəstə çiçək;

Di, gəlin məktəbə gedək. (ADİL, C. I. s. 615).

9.Görək (əđ.) : Fellərdən sonra gələrək narazlıq, yaxud təkidlik çaları verir.

-Sən bir dayan görək.

-Qoy görək.

-De görək, ne deyirsən? (ADİL C. II. s. 262).

10. Heç: zərf (Fars.) Qətiyyən, əslə, bilmərrə, büsbütün anlamlarında. Sual cümlələrində cümlənin sual səciyyəsinə gücləndirmək üçün işlədilir.

-Heç xəbərin varmı ki, müdirimiz xəstələnib?

-Heç görmüsən ki, ilin bu vaxtında qar yağsın?

-Heç belə külək olar? (ADİL, C. II. s. 340).

Aslən Fərçşça kökenli olan “heç” soru cümlələrində anlamı kuvvetlendirmək için edat işlevi de görür.

11. Hə: (əđ): Verilən suala müsbət cavab vəya təsdiq məqamında işlənir. Bəli, elədir. Sual cümlələrində sualı gücləndirir ve təkid bildirir.

-Hə, de görüm məndən nə istəyirsən? (ADİL, C. II. s. 350).

-Ay imanı yanmış, gorda da məndən əl çəkməyəcəksən, hə?

12. Lap (əđ.): Sözlərin qabağına gələrək, onların mənasını daha da şiddətləndirir, dəqiqləşdirir. Kaynaklarda “lap” “tam” anlamında kuvvetlendirme edatları başlığı altında verilməkdədir (Kartallıoğlu, 2007: 214).

-Bu söz onun lap ürəyindən oldu.

- evdə lap tək qalmışdım.

-Yolçu səsinə lap yavaşdıb soruşdu. (ADİL, C. III. s. 242).

Lsp meni körpəm deyə çağırıydı...(TDTEA-5: 178).

Lap ilan dilini bilir, soruş, bah (Aras, 1990: 212).

Siz lap geribə adamsınız (Rüstəmov, 1960: 294).

13. Məhz: (əđ.). (ər.): Özündən sonra gələn sözü gücləndirir, nəzərə çarpdırır, ayırır, ancaq, yalnız, tək, təkçə, şübhəsiz, buna görə də.

Hələ buyurun görək, zəhmət çəkməyinizdən qərəz məhz o cənubın ziyarətidir, ya başqa bir məramınız dəxi var?

....Çünki dediyim sirin izahı məhz həmin gündən başlandı. (ADİL, C. III. s. 326).

14. Zil: (əđ). (Fars.) Tünd, lap, çox, tamamilə (adətən “qara” ve “qaranlıq” sözlərinin əvvəlində işlənib, onların mənalərini şiddətləndirir).

-Zil qara saçlar.

-Kömür kimi zil qara.

-Zil qaranlıq gecə hər tərəfi bürümüşdü (ADİL, C. IV. s. 675).

Lügatte toplam 14 kuvvetlendirme edatı tespit edilmiştir. Bunlardan üçü “bəs, heç, zil” Farça kökenli, “Mehz” Arapça kökenli bir edattır. Geri kalan on edat Türkçe kökenlidir. Farsça kökenli olan “heç” aslen zarftır kuvvetlendirme edatı görevinde de kullanılmaktadır. Türkçe kökenli olan “artık” da aslen zarftır. Bazı kullanımlarda kuvvetlendirme edatı görevinde kullanılmaktadır. Ayrıca lügatte “dayna” edatının mahalli ağızda kullanılan bir edat olduğu bilgisi yer almaktadır.

Bu edatlar cümle içinde anlamı güçlendirmek, kuvvetlendirmek, söylenen sözü daha anlaşılır hale getirmek, yanlış anlaşılmaları önlemek, sözün şiddetini, gücünü artırmak için kullanılmaktadır. Kuvvetlendirme edatının kullanıldığı sözler daha iyi anlaşılır. Kuvvetlendirme edatıyla daha güçlü bir anlatım sağlanmış olur. Kuvvetlendirme edatlarının manaları cümle içinde daha çok belirgin hale gelirler. Kuvvetlendirme edatları sözün daha güçlü anlatımını sağlar. Kuvvetlendirme edatları aynı zamanda söze çeşitli mana incelikleri katarlar.

KISALTMALAR

ADİL: Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti.

ADL: Azərbaycan Dialektoloji Lügəti.

Ər. : Arapça

C.: Cilt.

Əd.: Edat.

Fars.: Farsça.

məh.: Mahalli söz.

s.: Sayfa.

TDTEA: Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1-29

KAYNAKÇA

ALTAYLI, Seyfettin, (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I, II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ARAS, Enver, (1990), *Şaman Duası, -Rüstem Behrûdi Bozkurt-*, Çağlar Basım-Yayım, İzmir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ, (2006), (Redaktor: Ağamusa, Axundov) 4 Cilt, (I. A-D, II. E-K, III. Q-R, VI. S-Z). Bakü,

AZƏRBAYCAN DİALEKTOLOJİ LÜĞƏTİ, (1999), (Redaktorlar: Akad. M. Ş. Şirəliyev, M. İ. İslamov): I. Cilt A-L, TDK Yay., Ankara. II. Cilt M-Z, TDK Yay., Ankara 2003.

BURAN, Ahmet-ALKAYA Ercan-YALÇIN, Süleyman Kaan, (2014), **Çağdaş Türk Yazı Dilleri I**, Akçağ Yay., Ankara.

KARTALLIOĞLU, Yavuz-Yıldırım Hüseyin, (2007), "Azerbaycan Türkçesi" (Editör: Ahmet Bican Ercilasun), **Türk Lehçeleri Grameri**, Akçağ Yayınları, Ankara. s.171-230.

ERGİN, Muharrem, (1981), **Azeri Türkçesi**, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1971), **Türk Dilinde Edatlar**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.

İLHAN, Nadir, (2007), **Türk Dili Sözlükleri**, Manas Yay., Elazığ.

KORKMAZ, Zeynep, (2007), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları. Ankara,

REDHOUSE Sözlüğü, (1990), Redhouse Yayınevi, İstanbul.

RÜSTEMOV, R. E-Z. İ. Budgova, (1960), **Azerbaycan Dilinin Grammatikası I (Morfologiya)**, Bakü,

SEZER, Mehmet Ali, (2003), **Arap Gramerinde Te'kid**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ELAZIĞ,

TDTEA: (2003), **Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1-29**, KTB Yayınları, Ankara,

ÜSTÜNER, Ahat, (2003), **Türkçede Pekiştirme**, Elazığ.